

Всесвітня історія та міжнародні відносини

УДК 94(=512.145)

**В. В. Кузьменко,
Т. П. Щербина**

ВНЕСОК ТАТАР ТА ЇХ ПРЕДКІВ У СВІТОВУ ІСТОРІЮ ТА КУЛЬТУРУ

У статті розглядаються різні точки зору вчених на процес походження татар. На численних прикладах показаний внесок татар у світову історію та культуру. Матеріал статті буде цікавий всім, кого цікавить історія і культура татарського народу.

Ключові слова: *татари, етногенез, мистецтво Золотої Орди, прізвища, література, наука, музика, спорт.*

Дослідження етнонаціональної політики є надзвичайно актуальним завданням у час вироблення та реалізації політики національного будівництва. Вивчення історії і культури окремих етносів є однією з актуальних проблем вітчизняної історичної науки.

Складною є проблема етногенезу тюрко-татар. Питання походження татар досліджується в ґрунтовних роботах М. Аджи [1], В.В. Бартольда [2], Д.Є. Єремєєва [3], А.Г. Карімуміна [4] та ін. Останнім часом з'явилися дослідження, присвячені походженню кримських татар: В.Є. Возгріна "Исторические судьбы крымских татар" [5], Г.С. Губайдулліна [6].

Інтерес викликають роботи, присвячені історії та культурі татар: Ю.В. Крикуна "Пам'ятники кримсько-татарської архітектури (XIII-XX століття)" [7]; А. Кримського, "Література кримських татар"; "Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре" [8]; Р. Куртієва, "Крымские татары: этническая история и традиционная культура" [9]; "Очерки истории и культуры крымских татар" [10]; С.М. Червоні "Искусство татарского Крыма" [11].

Назва "татари" має багатомісячну складну історію. Етнонім "татари" виник серед монгольських і татарських племен Північно-Східної Монголії ще в V столітті. Більшість дослідників визначає походження слова "татари" з китайської мови. Іменем "та-та", "да-да" або "тань-тань" китайці з VIII ст. називали войовниче плем'я, яке нападало як на китайців, так і на монголів [12, с.45]. З цього племені походить мати Чингіз-хана. Ця назва у значенні "варвар" потрапила до арабських і персидських джерел, а згодом – і до Київської Русі та Європи. З часів монголо-татарської навали "татарами" починають називати всі монгольські, тюркські і навіть фінно-угорські племена, що йшли зі Сходу [13, с.15]. Пізніше відбувається звуження терміна "татари". Він починає застосовуватися тільки для тюркомовного населення Золотої Орди. Для значної частини цього тюркського населення етнонім "татари" став самоназвою. Татари стали узагальнюючим етнічним іменем (етнічною назвою).

Цю назву привласнили сусіди росіян – представники тюркомовного населення Казані, Поволжя, Астрахані та Кавказу, так сьогодні називають частину населення Литви, Польщі, Білорусі, які усвідомлюють своє тюркське походження.

Одні вчені вважають, що єдиного татарського народу не існує, а є ряд тюркомовних народів, щодо яких можна застосовувати етнонім "татари", але з обов'язковим уточненням (казанські, кримські, астраханські та ін.), інші вважають, що татари – це єдиний народ, який має загальне походження, єдине історичне минуле, що базується на культурі Золотої Орди і почало розділятися на окремі частини порівняно недавно. Академік В.В. Бартольд висловив думку про існування декількох народів із самоназвою "татари", а також він вважає можливим застосовувати поняття "татарська нація", розуміючи всі групи татар.

Невеликий за чисельністю і розташований на великій території татарський народ викликає симпатію у всіх, хто спілкується з його представниками. Особливий вплив татари мали, перш за все, на росіян. Відомий тюрколог Н.А. Баскаков проаналізував лише 300 із російських прізвищ, що мали в основі тюркське слово і які належали родам, що походили від предків татар-кіпчаків, вихідців із Золотої Орди і від представників

Казанського, Кримського, Астраханського, Сибірського ханства і Великої Ногайської Орди. Більшість прізвищ має чіткий золотоординський, кіпчацький початок. До таких належать, наприклад, Булгаков, Дашков, Ушаков, Мансуров, Годунов, Суворов, Апраксін, Давидов, Аксаков, Тургенєв, Огарьов, Тухачевський, Юсупов, Бердяєв, Карамзін, Тютчев, Пирогов, Карташов [14]. З мішарського роду Кулунчакових була мати Івана Купріна. Кримськотатарське походження мають прізвища Шуринський, Шахматов, Султан-Гіреєв [15, с.23]. У глибину століть сягає походження таких татарських прізвищ, як Грибоєдов, Аракчєєв, Шереметьєв, Менделєєв, Бунін, Рахманінов [15, с.24]. Татарське походження мали два царі Росії (Федір і Борис Годунов), п'ять цариць, мати Петра Великого і мати Івана Грозного.

Нашадками татар є геніальні російські вчені Менделєєв, Павлов, Тимірязєв, історики Карамзін і Кантемір, письменники і поети Державін, Язиков, Достоевський, композитор Скрябін та Танєєв, актриса Єрмолова, художник Шишкін.

Багато татарських слів наповнили словниковий запас російської, української та інших мов. Татарськими є такі слова, як отаман, аршин, атлас, гайда, сіряк, макітра, барак, буран, борсук, базар, дорога, осавул, козак, колчан, курінь, коза, курган, карапуз, кавун, кучер, ковпак, килим, кабан, казна, казначей, комиш, лачуга, чобіт, сарафан, сундук, сабантуй, товар, туман, фітіль, халат, шакал, щербет, ямщик тощо [16].

Багато стародавніх зразків татарської зброї та предметів ужитку перейшли в побут інших народів. Навіть відома "шапка Мономаха" була виготовлена в XIV ст. золотоординськими майстрами і потрапила до російських царів від татарських ханів [17, с.17].

У світову історію назавжди ввійшли імена ханів Золотої Орди, казанських, кримських, астраханських, сибірських ханів. Кримські хани уславилися не тільки як правителі, а як вчені, поети і письменники.

Татари з давніх часів виявляли свої здібності в мистецтві, літературі та науці. У Золоту Орду вивозили фахівців, людей культури і мистецтва: «Татари питають, хто з них ремісники, і залишають їх, а інших визначених за рабів, убивають сокирою» [18, с.46]. Разом з монголами в Східній Європі з'явилися представники Китаю, Індії, Середньої Азії, Київської Русі: "У Землях сарацинів та інших, серед яких панують, вони збирають усіх найкращих ремісників (у міста) і залучають їх до всіх своїх справ" [18, с.58]. Учені й ремісники передавали один одному свої культурні досягнення, запозичуючи естетичні елементи інших народів, що сприяло появі таких явищ, як золотоординська культура. Стиль золотоординського мистецтва в цілому розвивався за художньо-естетичними канонами мусульманської культури. У її створенні головними вважають три компоненти: арабський, персидський, тюркський. У золотоординську епоху був зроблений найбільший внесок тюркського компонента в художню культуру ісламу. Він яскраво виявився в архітектурі, кам'яних спорудах, монументально-декоративних видах мистецтва, таких як мозаїка та майоліка, орнаментальна різьба по каменю, гіпсу, гіпсове литво, у творах прикладного мистецтва [19, с.22-23]. Процвітали художнє оброблення металів і ювелірне-мистецтво, золоте шитво.

Золотоординські будівельники зводили міста і фортифікаційні укріплення, чудові мечеті, караван-сарай та мавзолеї. Серед чудових споруд золотоординських часів виділяються мечеті Бейбарса і Узбека в Солохаті (Ескі-Карим). Караван-сарай у Кара Субазарі, Соборна мечеть у Булгарі з великим мінаретом, велика кількість меморіально-надгробних споруд як у Поволжі, так і в Криму.

Керамічні вироби золотоординських майстрів поширювалися в багатьох країнах світу. У всій Золотій Орді, в тому числі на території Криму, розвиваються ковальське й бронзоліварне мистецтво, оброблення шкіри, орнаментально-каліграфічна мініатюра, вишивка. Ці види мистецтва продовжували вдосконалюватися в період існування Казанського й Кримського ханств.

У Кримському ханстві і за його межами високо цінувалися ювелірні вироби. Татарські ножі, ковдри мідні та керамічні вироби були відомі усьому Близькому Сході. Ремісники Бахчисарая були об'єднані в особливі цехи [20, с.80].

Татари та їх предки зробили великий внесок у світову літературу. Близькі до золотоординські поети і письменники Кул Гали Кутб, Хорезмі, Сейфі ай-Сараї, Хісам Кятіб, Альдутьмеджид Кримський прославились в усьому східному світі. Широко відома поезія кримських ханів. Творчість середньовічних поетів Ашика Умера, Мустафи Джєвхєрі, Махмуда Мухамєддєвєра і Мавля Кули має прихильників і в наші часи. Всесвітньо відомим поетом був Абулла Тукай. Він був родоначальником не тільки нової татарської літератури, витонченим поетом-ліриком, а й відомим публіцистом, блискучим перекладачем. Книжки А. Тукая перевидавалися більше 200 разів [20, с.82].

На багато мов світу перекладені твори Дердєнда (Закірі Рамієва), Бєкіра Чобан-заде, Галієдєвєра Ібрагієвєра, Гаяза Ісхакі, Ешрєфа Шєм'ї-заде, Шамілія Алєдієна. Далеко за межами Поволжя і Криму відомі імена сучасних авторів: Заке Нурі, Рафаєля Мустафієна, Джєвада Тарджиманєвєра і Абдурахманєвєра Абсалєвєра, Равілія Файзуллієна, Сафтерєвєра Нагаєвєра і Юнуса Княдєвєра, Ервієна Умерєвєра. На сценах татарських театрів йдуть п'єси Галієскар Камалєвєра, Мірхайдарєвєра Файзієвєра, Каріма Тимчурієна.

Прославили свою національну музику композитори Насип Жиганєвєра, Фатіх Яруллієн, Саліх Сайдєвєра, Соф'євєра Губайдуллієна, Асан Рєфатєвєра, Фєвзієвєра Алієвєра [20, с.83].

На весь світ став популярним танцівник Рудольф Нурієвєра. Визнання глядачів заслужив Ірек Мухаммедєвєра. Танці багатьох народів світу виконувала Галієвєра Ізмаїлєвєра. Татарський ансамбль пісні і танцю, колектив "Хайтарма", "Учан-сан", дитячі "татарські танцювальні ансамблі" гастролювали в багатьох країнах. Тривалий час диригентом оркестру Великого театру в Москві був Фуат Мансурєвєра. Широку популярність здобув кінорежисєр Рамієвєра Тухватуллієн, актриса Чулпан Хаматєвєра.

У світі образотворчого мистецтва цінується творчість таких метрів, як Бакі Урманче, Харіс Якупов, Ілгіз Хасанов, Бахтіяр Табієв, Равіль Акмаєв, Рустем Емінов. Мамур Чурлу відомий не тільки як художник, але й як автор багатьох робіт з мистецтвознавства.

У сфері науки відомі імена академіків Р.З. Сагадаєва і Х.М. Мінагова, професорів, докторів наук Рефата Аппазова, Г.Ф. Камая, Х.М. Муштарі, М.С. Булатова та ін. Професори-татари працюють не тільки в колишніх республіках Радянського Союзу, але й далеко за її межами. У Сімферополі працює Кримський інженерно-педагогічний університет, де переважна більшість викладачів і студентів – кримські татари.

Серед відомих спортсменів, які прославилися в усьому світі – багато татар. Це наприклад, футболісти Ренат Дасаєв і Галімзян Хусаїнов, Вагіз Хідятуллін, борці – чемпіони світу і Олімпійських ігор Рустем Казаков, Шаміль Хасамутдінов, Марсель Хасанов, гімнастки Галіма Шугурова і Аліна Кабаєва, тенісистки Рінат Сафін і Дінара Сафіна, шахматисти Рашид Нежметдинов і гросмейстер Гата Камський.

Російська політика на території підкорених татарських ханств була однаковою – "переможці" спустошували землі, грабували і фізично знищували населення, руйнували мечеті і пам'ятки давнини. Страшний удар завдали по духовній і матеріальній культурі радянська влада. У 30-ті роки фізично була знищена більша частина інтелігенції татарського народу. Репресіям, тортурам, жорстоким стратам піддавалось багато татарських письменників, поетів і вчених.

Незважаючи на тернистий шлях і гірку долю цього народу, як видно із наведеного далеко неповного списку імен відомих татар, їх внесок у скарбницю світової культури був значним.

Джерела та література

1. Аджі. Европа, тюрки, Великая степь. – М., Издательство Аст, 2004.
2. Бартгольд В.В. Татары // Собр. соч. в 9 т. – М., 1965.
3. Єремеев В.Е. Этногенез турок. – М.: Наука, 1971.
4. Каримумин А.Г. Татары: этнос и этноним. – Казань: Татар. кн. из-во, 1988.
5. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М.: Мысль, 1992.
6. Губайдуллин Г.С. К вопросу о происхождении татар // Вестн. науч. об-ва. татароведения. – 1928. – №8.
7. Крикун Ю.В. Пам'ятники кримсько-татарської архітектури (XIII-XX століття). – Сімферополь, 2001.
8. Кримський А. Література кримських татар. – Сімферополь, 2003.
9. Куртиев Р. Крымские татары: этническая история и традиционная культура. – Симферополь, 1998.
10. Очерки истории и культуры крымских татар / под ред. Э. Чубарова. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое гос. изд-во, 2005.
11. Червоная С.М. Искусство татарского Крыма. – М., 1987.
12. Мэн-да бей-лу. Полное описание монголо-татар. – М., 1975.
13. Єльніков М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008.
14. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. – М., 1979.
15. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. IV // Советская этнография. – 1969. – №4.
16. Татарский энциклопедический словарь / Гл. ред. Н. Хасанов. – Казань, 1999.
17. Кудусов Э. Москва и Крым. – М., 2002.
18. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957.
19. Художня культура світу: Навч. посіб. / Н.Є. Миропольський, Е.В. Белікіна., Л.М. Масол та ін. – К., 2003.
20. Калмыков З.А. Татары: общность и религия. – Симферополь, 2008.
21. Татары. – М., 2002.

Кузьменко В. В., Щербина Т. П. Вклад татар и их предков в мировую историю и культуру

В статье рассматриваются различные точки зрения ученых на процесс происхождения татар. На многочисленных примерах показан вклад татар в мировую историю и культуру. Материал статьи будет интересен всем, кого интересует история и культура татарского народа.

Ключевые слова: татары, этногенез, искусство Золотой Орды, фамилии, литература, наука, музыка, спорт.

Kuzmenko V.V., Shcherbina T.P. The contribution of Tatars and their ancestors in world-wide history and culture

Different views on the process of origin of Tatars are considered in the article. The contribution of Tatars to world's history and culture is shown by numerous examples. The article will be useful for all taking an interesting Tatar culture and history.

Key words: Tatars, ethnogeny, the art of Gold Horde, family names, literature, science, music, sport.